

Radosław Kaleta

Uniwersytet Warszawski

**НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ НАРКАМАЎКІ І ТАРАШКЕВІЦЫ
НА ПРЫКЛАДЗЕ ВЫБРАННЫХ ПЫТАННЯЎ ЗВЯЗАННЫХ
З ДЗЕЯСЛОВАМ**

SUMMARY

**Some Differences between *Narkamauka* and *Tarashkevica* as exemplified
by selected issues related to verbs**

In connection with the 80th anniversary of the introduction of *narkamauka* and 95th anniversary of the publication of the first edition of *Belarussian grammar for schools* by Bronislav Tarashkevich, the paper shows differences between two standards of the Belarusian language, the so called "narkamauka" (the variant of the Belarusian language used after the language reform from 1933, including later language changes up to present day) and the so called "tarashkevica" (the variant of the Belarusian language presented by Bronislav Tarashkevich in his grammar of the Belarusian language). The differences are exemplified by an analysis of issues related to the verb. The paper contains an in-depth analysis of the language material included in three editions (1918, 1929, 1943) of the grammar of Bronislav Tarashkevich. The examples included in these editions are compared with modern standards of the Belarusian language. The comparison also includes Belarusian dialects and various comments of Belarusian linguists, especially Jan Stankievich. The analysis shows that the differences between two standards of the Belarusian language are more profound and concern not only orthography.

Key words: verb, orthography, tarashkevica, narkamauka, comparison

STRESZCZENIE

Niektóre osobliwości *narkamauki* i *taraszkiewicy* на przykładzie wybranych zagadnień związanych z czasownikiem

W związku z 80. rocznicą wprowadzenia tzw. *narkamauki* oraz 95. rocznicą publikacji pierwszego wydania *Białoruskiej gramatyki dla szkół* autorstwa Bronisława Taraszkiewicza, w artykule analizowane są osobliwości występujące pomiędzy dwoma wariantami pisowni białoruskiej (*narkamauka* i *taraszkiewica*) na przykładzie czasownika. Wybrane przykłady pokazują różnice dotyczące: bezokolicznika, koniugacji w czasie teraźniejszym, czasowników zwrotnych, czasu przeszłego i przyszłego, trybu rozkazującego i przypuszczającego oraz imiesłowów. Analiza konfrontuje warianty z trzech wydań (z lat: 1918, 1929, 1943) *Białoruskiej gramatyki dla szkół* autorstwa Bronisława Taraszkiewicza z oficjalnymi wydaniem z różnych lat. W artykule uwzględniono także formy dialektalne oraz komentarze białoruskich językoznawców.

У сувязі з тым, што ў 2013 г. адзначаюцца дзве гадавіны: 80-я гадавіна ўвядзення г. зв. *наркамаўкі* ў 1933 г. рэформай Савета Народных Камісараў і 95-я гадавіна першага выдання *Беларускай граматыкі для школ* Браніслава Тарашкевіча, у артыкуле асабліва ўвага адводзіцца некаторым асаблівасцям *наркамаўкі* і *тарашкевіцы* – на прыкладзе выбраных пытанняў звязаных з дзеясловам. Параўноўваюцца тры выданні Тарашкевічавай *Беларускай граматыкі для школ* (з 1918¹, 1929² ды 1943³ гг.) на фоне: гаворак, граматыкі Ломцева⁴, якая адлюстроўвае змены, уведзеныя ў 1933 г. рэформай Савета Народных Камісараў⁵, сучасных афіцыйных граматык на беларускай мове, а таксама каментарыяў мовазнаўцаў.

У граматыцы Б. Тарашкевіча дзеяслоў называецца: *дзеяслоў*⁶ або *дзеяслова*⁷. Параўнанне спражэнняў дазваляе паказаць адрозненні паміж тарашкевіцай і наркамаўкай.

¹ В. Taraszkiewicz, *Bielaruskaja hramatyka dla szkół*, Wilnia 1918 (далее азначаецца 1918 годам).

² Б. Тарашкевіч, *Беларуская граматыка для школ*, Нью-Ёрк 1992, перавыданне з 1929 г. (далее азначаецца 1929 годам).

³ Б. Тарашкевіч, *Беларуская граматыка*, выданьне шостае, Менск 1943, дапаўненьні зрабілі: А. Адамовіч, А. Лёсік і К. Шкуцька, (далее азначаецца 1943 годам).

⁴ Т. П. Ломтев, *Грамматика белорусского языка. Пособие для университетов педагогических институтов*, Москва 1956.

⁵ *Пастанова Савета Народных Камісараў БССР № 1312, 26 жніўня 1933 г., Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу*, [w:] *Праці № 26 пасяджэння Савету Народных Камісараў Беларускай ССР 25 жніўня 1933 г., г. Менск*, s. 26-27, Нацыянальная акадэмія навук, Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа, Аддзел рэдкай кнігі (далее азначаецца: Пастанова 1933).

⁶ 1918, s. 51; 1943, s. 18.

⁷ 1929, s. 25.

1. Інфінітыў⁸

У Б. Тарашкевіча інфінітыў называецца *nieaznacjalnaj forma* або *неазначальнікам*.

Побач з формамі на *-ць* ужываюцца формы на *-ці*: *лётаць – лётаці, ламаць – ламаці, хадзіць – хадзіці, задумацца – задумаціся*.

Такія формы выступаюць у некаторых гаворках Брэсцкай вобласці і заходняй часткі Гродзенскай вобласці⁹. Сцвярджаецца таксама, што гэта не столькі пад уплывам мясцовых дыялектаў, колькі з улікам шырокага ўжывання гэтых форм у вуснай народнай творчасці¹⁰.

2. Цяперашні час¹¹

2.1 Першае спражэнне

У трэцяй асобе адзіночнага ліку для дзеясловаў першага спражэння Б. Тарашкевіч падае дзве формы, напр.: *ён нясе(ць), бярэ(ць), думае(ць), кажа(ць)*. Першыя формы характэрныя для паўднёва-заходняга дыялекту і сучаснай літаратурнай мовы. Выступаюць яны таксама ў сярэднебеларускіх і брэсцка-пінскіх гаворках, а таксама ў дыялектах украінскай мовы¹². Гэтую другую форму сустракаем у гаворках паўночнай часткі Гродзенскай, Мінскай і Гомельскай абласцей, а таксама паўднёвай часткі Магілёўскай вобласці. У гаворках Вілейскага, Бярэзінскага, Магілёўскага, Кармянскага, Чачэрскага і Веткаўскага раёнаў гэтыя канчаткі з і без *-ць* выступаюць паралельна¹³.

У другой асобе множнага ліку ў дзеясловах, у якіх націск на канчатку, выступае *ё*, якое гэты націск адзначае: *вы нясіце(ць), рیا́сьце(ць) (1918), несяце(ць), бераце(ць) (1929), несяце(ё), бераце(ё) (1943)*. У наркамаўцы: *вы несяце*¹⁴, *бераце*. Формы з націскным *э* (*н'ес'ац'е*) выступаюць у паўднёва-заходнім дыялекце. Формы з націскным канцавым *о* (*жн'іц'о*) у паўночна-ўсходнім. У асобных гаворках Гродзенскай, заходняй часткі Брэсцкай абласцей ужываюцца

⁸ 1918, s. 60; 1929, s. 28; 1943, s. 21.

⁹ Э. Блінава, Е. Мясельская, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск 1969, s. 92-93.

¹⁰ І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 2, Мінск 1968, s. 175.

¹¹ 1918, s. 61-63; 1929, s. 93-95; 1943, s. 70-72.

¹² *Генезіс паўднёва-заходніх беларускіх гаворак* [w:] *Лінгвістычная геаграфія і групавыя беларускія гаворак*, Р. І. Аванесаў (red.), Мінск 1968, s. 240; далей у артыкуле падаецца, што такія формы характэрныя таксама мовам: польскай (*niesie, wiezie*), чэшскай (*nese, vede*), балгарскай (*тѣче, чете*) і інш., што можа сведчыць аб даўнім паходжанні падобных форм.

¹³ Э. Блінава, Е. Мясельская, тамсама, s. 97.

¹⁴ Ломцеў падае форму *нясеце*, тамсама, s. 121.

формы з націскам на тэматычным галосным э: *н'ас'ец'е, б'арец'е, ідз'е'це*¹⁵. Існуе погляд, што Б. Тарашкевіч узгадвае формы *-ыцё, -іцё, -эцё*, таму што яны былі шырока вядомыя ў практыцы тагачасных выданняў на беларускай мове¹⁶.

2.2. Другое спражэнне

У выданні з 1918 г. Б. Тарашкевіч піша, што ў першай асобе множнага ліку побач форм *siadzim, kryćym* могуць быць і *siadziom, kryćom, тайсьом, bajomsia* і г. д. Або гэта ўплыў першага спражэння, дзе выступаюць такія канчаткі (напр. *ідзём, жывём* – сёння ў паўночна-ўсходнім дыялекце), або яны праніклі з асобных гаворак паўночнай часткі Мінскай і Віцебскай абласцей, дзе дзеясловы другога спражэння маюць канчатак *-ом*: *гл'адз'ом, л'ажом*¹⁷ (у сваю чаргу *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы* гэтых форм не падае)¹⁸.

Таксама выступаюць адрозненні паміж выданнямі ў другой асобе множнага ліку: *siadzicio* (1918), *сядзіце* (1929), *сядзіце(ё)* (1943), наркамаўка: *сядзіце*¹⁹.

У трэцяй асобе адзіночнага ліку для дзеясловаў другога спражэння Б. Тарашкевіч падае форму, якая характэрна і наркамаўцы, напр.: *ён гаворыць, паліць*. З другога боку дадае, што могуць выступаць і формы на *-а, -е*, напр.: *ён гавора, пале*. Канчатак *-а* характэрны дзеясловам з націскам на аснове ў сярэднебеларускіх гаворках²⁰.

2.3. Зваротныя дзеясловы²¹

Б. Тарашкевіч піша, што некаторыя дзеясловы зрастаюцца са зваротным займеннікам *-ся*, напр. *мыцца (мыць-ся)* (1929, 1943), формы *вясьціся* (1929), *весціся* (1943). У выданні з 1918 г. ёсць формы *тусса, wićyssa*. У наркамаўцы форма з *-цца* – *мыцца*, калі аснова заканчваецца зычным гукам. У гаворках паўночна-заходняй Беларусі пашыраныя формы: *мыціся, сустракаціся*, таму што аснова інфінітыва заканчваецца галосным гукам.

Ва ўсіх выданнях *Граматыкі* адзначаецца, што можна пісаць і *мыюся, чашуся, і мыю сябе, чашу сябе*.

¹⁵ Э. Блінава, Е. Мяцельская, тамсама, s. 98-99.

¹⁶ І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, тамсама, s. 177.

¹⁷ Рог. Э. Блінава, Е. Мяцельская, тамсама, s. 98.

¹⁸ *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск 1963, карта 154.

¹⁹ Пар. апісанне канчаткаў другой асобы множнага ліку дзеясловаў 1-ага спражэння.

²⁰ Э. Блінава, Е. Мяцельская, тамсама, s. 97-98.

²¹ 1929, s. 95 і 100.

3. Прошлы час²²

У прошлым часе марфалагічных адрозненняў няма, толькі фанетычныя, напр.: *нясла* (ж. р.), *нясло* (н. р.) (1918, 1929), *несла*, *несла* (1943). У наркамаўцы: *нясла*²³. Сёння абедзве формы правільныя ў залежнасці ад націску: *нясла*, *несла* (ж. р.); *нясло*, *несла* (н. р.)²⁴.

Тарашкевіч піша пра запрошлы час, які рэдка выкарыстоўваецца. Вось яго формы: *я быў зрабіўшы, быў прынёсшы, быў пайшоўшы*. Як бачым, яны створаныя пры дапамозе дзеепрыслоўя дзейнага стану *прошлага часу*. „У паўночна-заходніх і некаторых сярэднебеларускіх гаворках ужываюцца дзеепрыслоўі *прошлага часу закончанага трывання з суфіксамі -ўшы, -шы: была вайна кончыўшы* (Верхнядзвінскі р-н), *там у нас быў астаўшыс'і хл'еп і картошка* (Полацкі р-н). У паўднёва-заходніх гаворках і літаратурнай мове ім адпавядаюць асабовыя формы дзеясловаў *прошлага часу*”²⁵.

У наркамаўцы выступае дзеяслоў у прошлым часе, а перад ім дзеяслоў *быць* у змяняльных формах *прошлага часу*, напр. *я быў зрабіў, ты была зрабіла*²⁶.

4. Будучы час²⁷

У Б. Тарашкевіча гэта *будучы час*. Мае ён, як і на наркамаўцы, простую і складаную формы. Але на тарашкевіцы ёсць і трэці спосаб утварэння форм гэтага часу – пры дапамозе дзеяслова *іму* (былога дапаможнага дзеяслова *імаць – іматі*²⁸), які ўжываецца ў паўднёва-заходніх гаворках²⁹ замест *буду*, напр. *рабіціму* (у гаворках было *б рабіцьму* і г. д.³⁰), *рабіцімеш, рабіціме, рабіцімем, рабіцімеце, рабіцімуць* – замест *буду рабіць* і г. д. (1929, 1943).

Здараецца і *прадбудучы час: я буду пайшоўшы, буду ўстаўшы*. Адна дзейнасць у будучыні папярэджвае іншую. Ужыванне форм гэтага часу невядома ў беларускай народнай мове³¹.

²² 1918, s. 63; s. 1929, s. 96; 1943, s. 72.

²³ Т. П. Ломтев, тамсама, s. 124.

²⁴ *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 тамах*, Мінск 1979, т. 3, s. 396.

²⁵ Э. Блінава, Е. Мяцельская, тамсама, s. 103.

²⁶ *Тлумачальны слоўнік...*, тамсама, s. 126.

²⁷ 1918, s. 63-64; 1929, s. 96-97; 1943, s. 72-73.

²⁸ Э. Блінава, Е. Мяцельская, тамсама, s. 99.

²⁹ Тамсама, s. 100.

³⁰ Рог. тамсама, s. 100. Т. П. Ломтев, тамсама, s. 126.

³¹ І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, тамсама, s. 177.

5. Загадны лад³²

Формы дзеясловаў загаднага ладу ствараюцца падобным чынам у абодвух правапісах. Назіраюцца наступныя адрозненні: у трэцяй асобе адзіночнага ліку дзеяслоў можа мець формы: *няхай нясе(ць)*, так як пры ўтварэнні абвеснага ладу.

Побач формы *стой* Б. Тарашкевіч падае яшчэ *стаі*, побач *мей* – *май*. У наркамаўцы толькі першыя варыянты, хаця яшчэ Т. П. Ломцеў піша, што гэта залежыць ад націску: могуць быць формы: *стой* – *стаі*, *напой* – *напаі*, *дой* – *даі*, дзе ў другіх формах пад націскам з’яўляецца *-і*, якое ўзнікла менавіта дзякуючы націску. У гаворках гэты працэс можа пашырацца: *спей* – *спяі*, *падсоб* – *падсабі*. Працэс гэты можа дзейнічаць і наадварот, існуюць формы: *адступі*, *зрабі*, *палажы* (націск падае на *-і/-ы*), але пры змене месца націску паўстаюць формы: *адступ*, *зроб*, *палож*, дзе *-і/-ы* занікае, бо не з’яўляецца ўжо пад націскам³³.

У Б. Тарашкевіча знаходзім форму *еж* (форма неабгрунтаваная – с чаргуецца з *ш*), на наркамаўцы – *еш*³⁴.

У першай асобе множнага ліку сустракаецца канчатак *-ма* або *-м*, які дадаецца да форм другой асобы адзіночнага ліку, напр. *чуйма*, *кіньма*, *ежма*. Пры дзеясловах *нясі*, *бяры*, *бразьні* трэба замяніць *і* на *е*, *ы* на *э*: *нясі* – *нясем(а)*, *бяры* – *бярэм(а)*, *бразьні* – *бразьнем(а)*. У наркамаўцы выступаюць формы *хадзем*, *бярэм*, *нясем*.

У паўднёва-заходніх гаворках загадны лад дзеясловаў абодвух спражэнняў мае форму на *-ем*, *памажэм*, *н’ас’ем*. Канчатак *-ма(-мо)* маюць у гаворках Брэсцкай і Гродзенскай, а таксама паўднёвай часткі Мінскай і Гомельскай абласцей, толькі тыя дзеясловы, якія ў 2-й асобе адзіночнага ліку загаднага ладу выступаюць з нулявым канчаткам, напр. *кінь* – *к’ін’ма*³⁵. У Б. Тарашкевіча, як бачым, гэты канчатак пашыраецца, таксама, на іншыя дзеясловы. Сучасныя граматыкі пішуць, што таксама дзеясловы, якія ў другой асобе адзіночнага ліку загаднага ладу маюць канчатак *-й*, могуць у першай асобе множнага ліку загаднага ладу мець канчатак *-ма*, напр. *сядай* – *сядайма*, *чытай* – *чытайма*, *спявай* – *спявайма*, *працуй* – *працуйма*³⁶.

Паўднёва-заходнім гаворкам уласцівыя формы на *-эма*, *-ема*, а на астатняй тэрыторыі пераважаюць формы аналагічныя форме 1-й асобы множ-

³² 1918, s. 64-6; 1929, s. 98; 1943, s. 73-74.

³³ Рог. Т. П. Ломтев, тамсама, s. 127.

³⁴ Тамсама; В. М. Сіўковіч, *Сучасная беларуская мова. Даведнік*, Мінск 2005, s. 172.

³⁵ Э. Блінава, Е. Мяцельская, тамсама, s. 101.

³⁶ Рог. Т. П. Ломтев, тамсама, s. 128.

нага ліку абвеснага ладу. Ёсць погляд, што Б. Тарашкевіч згадваў іх таму, што імкнуўся да фармальнага размежавання дзвюх асобных граматычных катэгорый: формы загаднага і абвеснага ладоў³⁷.

6. Умоўны лад³⁸

Б. Тарашкевіч падае, што „дапаможнікі” -*бы*, -*б* пры дзеясловах прошлага часу ствараюць умоўны лад. Прычым не піша, калі ўжываецца адзін, а калі другі. Вось прыклады: *я пашоў-бы, пайшла-бы, пайшло-бы* (1929), *пайшоў-бы, пайшла-б, пайшло-б* (1943). Па-першае, на наркамаўцы ўжываецца дзеяслоў з *й*: *пайшоў, пайшла, пайшло*; па-другое, часціца *б(ы)* мае свае правілы ўжывання: *бы* – пасля зычнага, *б* – пасля галоснага³⁹. Пішацца без дэфіса: *я пайшоў бы, пайшла б, яно пайшло б*.

Можна дайсці да вываду, што згаданыя часціцы з’яўляюцца варыянтамі ў множным ліку. Б. Тарашкевіч піша: *Мы пайлі-бы(б), вы пайлі-бы(б), яны пайлі-бы(б)* (1929), *мы, вы, яны пайлі-б* (1943). І дадае, што неабавязкова яны мусяць знаходзіцца пры дзеясловах.

Што цікава, у першым коле (1929) ён падае яшчэ формы: *я пашоў-бы, пайшла-б, пайшло-б, зрабіў бы* (без дэфіса), *малаціў-бы, малаціла-б, малацілі-б*.

7. Дзеепрыметнік⁴⁰

Ад дзеяслова ўтвараецца дзеепрыметнік. У Б. Тарашкевіча гэта *дзеепрыметнік*, у цяперашнім часе (ужываецца рэдка) мае формы: *чытаючы(й)* (у наркамаўцы няма *й*), *ідучы*⁴¹. У выданні з 1918 г. ёсць заўвага, што гэтыя формы старасвецкія і кніжныя, а ў жывой мове замест *чытаючы* скажуць *што/які чытае*.

У правапісе з 1934 г. падаюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу, напр.: *існуючы, пануючы, рашаючы, завяршаючы, здаваль-*

37 І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, тамсама, s. 177.

38 1918, s. 66; 1929, s. 99; 1943, s. 74-75.

39 Рог. Т. П. Ломтев, тамсама, s. 128.

40 1918, s. 67; 1929, s. 101-102; 1943, s. 77; рог. І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, тамсама, s. 302-308.

41 Т. П. Ломцеў піша і пра дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксам -*м*, *чытаемы*. Успрымаецца гэта як уплыў расійскай мовы або русіфікацыя беларускай мовы – сёння яны не ўжываюцца. Рог. тамсама, s. 134.

няючы, меншавіцтвуючы⁴². Прычым далей дадаецца, што згаданыя формы ўжываюцца ў тых выпадках, калі яны „набылі соцыяльны сэнс, як азначэнні грамадска-палітычных з’яў (існуючы *парадак*, *пануючы клас*, *3-ці рашаючы*, *4-ты завяршаючы*, *меншавіцтвуючы ідэалізм*); ва ўсіх іншых выпадках ужываюцца апісальныя звароты: замест *чытаючы таварыш – таварыш*, *які чытае*, замест *стаячая дзяўчына – дзяўчына, якая стаіць*”⁴³. У сучасных граматыках падобны погляд – такія формы не ўласцівыя беларускай мове, ужываюцца ва ўстойлівых словазлучэннях: *рухаючыя сілы гісторыі*, *адыходзячыя падзеі*⁴⁴. П. Сцяцко сцвярджае, што згаданыя формы ўзніклі пад уплывам чужой мадэлі, перанесенай „у беларускую мову ў савецкі час з усесаюзнага стандарту – расійскае мовы, дзе такія ўтварэнні пад былым моцным удзеяннем стараславянскае мовы набылі шырокае выкарыстанне ў кніжных стылях мовы”⁴⁵. Нават *Граматыка беларускай мовы* (Т. 1. Марфалогія, 1962) сцвярджае: „Для беларускай літаратурнай мовы ўжыванне дзеепрыметнікаў з суфіксам *-уч-* (*-юч-*) і *-ач-* (*-яч-*) не характэрна”⁴⁶.

У прошлым часе выступаюць два станы: незалежны (у Б. Тарашкевіча – дзейны) і залежны.

Незалежны стан мае ўстаўкі *-ўш*, *-л*, напр. *рабіць – рабіўшы*, *чытаць – чытаўшы*, *біць – біўшы*, *купляць – купляўшы*, *мінуць – мінулы*.

Гэтыя формы выкрэслілі аўтары дапаўнення выдання з 1943 г. Т. П. Ломцеў у сваю чаргу піша пра такія формы з суфіксам *-ш-* пасля зычнага (*несшы*) і *-ўш-* пасля галоснага (*нісаўшы*)⁴⁷. У жывой народнай мове ўжываюцца толькі дзеепрыметнікі з суфісам *-л-*⁴⁸.

Асабліва ў мастацкай літаратуры дзеепрыметнікі з суфіскамі *-ш-*, *-ўшы-*, якія сваёй формай прыпаміналі дзеепрыслоўі, ужываліся дзеля адрознення з суфіскам *-л-*, напр. *зарослы агарод*, *пасівелья скроні* і г. д.⁴⁹.

Цікава аднак тое, што *Правапіс* з 1934 г. падае такія формы, напр.: *існаваўшы*, *панаваўшы*, *выканаўшы*, *разгарнуўшы* – прычым ужываюцца яны рэдка, калі „набылі соцыяльны сэнс, як азначэнні грамадска-

42 *Правапіс беларускай мовы. Зацверджаны Прэзідыумам Беларускай Акадэміі Навук і Калегіяй Народнага Камісарыята Асветы БССР*, Менск 1934, Правіла 75, s. 39.

43 Тамсама, s. 39-40.

44 В. М. Сіўковіч, тамсама, s. 180.

45 П. Сцяцко, *Культура мовы*, Мінск 2002, s. 48.

46 За: тамсама, s. 49.

47 Т. П. Ломтев, тамсама, s. 134.

48 Э. Блінава, Е. Мяцельская, тамсама, s. 101-103.

49 Zob. I. I. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, тамсама, s. 305.

-палітычных з'яў⁵⁰. Падобным чынам сучасная граматыка падае формы *засохшы, навесялеўшыя*, але дадае, што яны „непажаданыя і іх ужыванне абмежавана”⁵¹.

Залежны стан мае ўстаўкі *-н-, -т-*, напр.: *роблены, читаны, купляны, біты*.

Пра гэтыя формы піша і Т. П. Ломцеў, напр.: *вырашаны, выкананы, заліты, узаты, кінуты, шыты, віты, зацягнуты*⁵². У жывой народнай мове гэтыя дзеепрыметнікі таксама ўжываюцца. Былі яны яшчэ ў *Правапісе* з 1934 г., напр.: *вырашаны, выкананы, зроблены, заліты*⁵³. Самае шырокае выкарыстанне згаданых формаў пацвярджае і сучасная граматыка⁵⁴.

Даследчыкі адзначаюць, што дзеепрыметнікі тэарэтычна былі прызнаныя як катэгорыя, якая развіваецца ў беларускай мове, асабліва ў навуковым стылі. Нягледзячы на гэта, на практыцы назіраецца тэндэнцыя пазбягаць залішне свабоднага ўжывання дзеепрыметнікаў, якія цяпер сустракаюцца ў тэкстах даволі рэдка⁵⁵. Часцей яны выкарыстоўваюцца ў неадасобленым азначальным, у тэрміналагічным ці фразеалагічным зваротах, напр.: *стымулюючая сіла, хвалюючая ўсіх падзея, хвалюючы голас, дамінуючае становішча, вышэйстаячыя органы, атрымліваўшагася раствору* і г. д.⁵⁶.

На заканчэнне варта дадаць, што *Правапіс* з 1934 г. падае яшчэ дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу: *эксплуатуемы, будуемы, авансуемы, руйнуемы*, у выпадках, калі яны „набылі соцыальны сэнс, як азначэнні грамадска-палітычных з'яў” – *эксплуатуемы клас, авансуемы капітал*⁵⁷. Сучасныя граматыкі пішуць, што такія формы не ўласцівыя беларускай мове і ўжываюцца рэдка ў навуковым стылі ў спалучэннях тэрміналагічнага характару: *рэкамендуемая літаратура, атэстуемыя асобы*⁵⁸.

С. Станкевіч сцвярджае, што гэтыя формы „адчуваюцца як бяспрэчна русыцызмы” – у беларускай мове ў іх значэнні ўжываюцца дзеепрыметнікі

⁵⁰ Правапіс 1934, тамсама.

⁵¹ В. М. Сіўковіч, тамсама, s. 180.

⁵² Рог. Т. П. Ломтев, тамсама, s. 134-135.

⁵³ Правапіс 1934, тамсама.

⁵⁴ В. М. Сіўковіч, тамсама.

⁵⁵ Рог. І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, тамсама, s. 307.

⁵⁶ Тамсама, s. 307-308.

⁵⁷ Правапіс 1934, тамсама.

⁵⁸ В. М. Сіўковіч, тамсама, s. 180.

залежнага стану прошлага часу: *самы улюблены чалавек замест любімы, аналіз праводжаных мерапрыемстваў замест праводзімых, аналіз перажыванага мамэнту замест перажываемага* і г. д.⁵⁹. Падобны погляд праяўляе П. Сцяцко, які падае выказванні Я. Коласа, К. Чорнага і К. Крапівы, якія выступалі супраць такіх формаў, а таксама піша, што нават *Граматыка беларускай мовы* (Марфалогія, т. 1, 1962) не рэкамендуе іх ужывання⁶⁰.

8. Дзеепрыслоўе⁶¹

Дзеепрыслоўе мае формы цяперашняга і прошлага часу. Можа быць у стане дзейным (незалежным) і залежным, аднак залежны стан ужываецца вельмі рэдка.

Час	дзейны стан	залежны стан
цяпер.	сьледзячы	будучы сьледжаным, -ай, -ым
прош.	сьлядзіўшы	быўшы сьледжаным, -ай, -ым

У выданні з 1918 г. няма форм залежнага стану. Не ўжываюцца яны таксама ў гаворках⁶². Т. П. Ломцеў падае толькі формы дзейнага стану: *чытаючы, гаворачы, прынесшы, сказаўшы*⁶³.

Некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што ў дарэвалюцыйнай беларускай пісьмовасці пашыраліся суфіксы *-уч-, -юч-* для дзеясловаў абодвух спражэнняў. Размежаванне Б. Тарашкевічам суфіксаў у залежнасці ад спражэнняў (I: *-уч-, -юч-*; II: *-ач-, -яч-*) лічаць як доказ таго, што аўтар *Граматыкі для школ* абапіраўся на пераважную большасць гаворак, „якім уласцівы дыферэнцыраваныя формы дзеепрыслоўяў I і II спражэнняў (выключэнне складаюць гаворкі на поўначы і ўсходзе Беларусі)”⁶⁴.

⁵⁹ С. Станкевіч, *Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР*, Мінск 1994, s. 30; por. Н. Баршчэўская, *Русыфікацыйныя працэсы ў Беларусі ў ацэнцы Станіслава Станкевіча*, „Roczniki Humanistyczne” 2005, t. 53, z. 7, s. 137-152.

⁶⁰ П. Сцяцко, тамсама, s. 48-49.

⁶¹ 1918, s. 68; 1929, s. 102; 1943, s. 79.

⁶² Por. Э. Блінава, Е. Мяцельская, тамсама, s. 103.

⁶³ Т. П. Ломтев, тамсама, s. 135.

⁶⁴ І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч, тамсама, s. 178.

9. Дзеясловы: *есці, даць, быць*⁶⁵

асобы	тарашкевіца		наркамаўка	
1 адз. л.	ем	дам	ем	дам
2 адз. л.	ясі	дасі	ясі	дасі
3 адз. л.	есьць	дасьць	есць	дасць
1 мн. л.	ямо/ядзём (1918) ямо (1929, 1943)	дамо/дадзём (1918) дамо (1929, 1943)	ядзім / ямо	дадзім / дамо
2 мн. л.	ясьцё (1918, 1929) ясьце(ё) (1943)	дасьцё (1918, 1929) дасьце(ё) (1943)	ясцё (Л) ясце(-ё) (С)	дасцё (Л) дасце(-ё) (С)
3 мн. л.	ядуць	дадуць	ядуць	дадуць

Як бачым у табліцы, адрозненні паміж тарашкевіцай і наркамаўкай назіраюцца ў першай асобе множнага ліку. Б. Тарашкевіч падае толькі формы *ямо, дамо* (на наркамаўцы яны таксама выступаюць як варыянты форм *ядзім, дадзім*); яны шырока выкарыстоўваліся пісьменнікамі ў мастацкіх творах, хаця – як піша П. Сцяцко – граматыкі 1962 і 1985 гг. недарэчна лічылі іх дыялектызмамі⁶⁶.

У другой асобе множнага ліку ў *Граматыцы* ёсць толькі формы *ясьцё, дасьцё* – яны з'яўляюцца варыянтамі для форм наркамаўкі: *ясце, дасце*.

Паводле Б. Тарашкевіча, дзеяслоў *быць* у цяперашнім часе мае для ўсіх асоб абодвух лікаў толькі форму *ёсьць* або кароткае *ё*. У наркамаўцы кароткага варыянту няма.

Згаданыя ў артыкуле прыклады – гэта чарговыя доказы таго, што абодва правапісныя стандарты не адрозніваюцца толькі мяккім знакам.

Літаратура

Баршчэўская Н., *Русыфікацыйныя працэсы ў Беларусі ў ацэнцы Станіслава Станкевіча*, „Roczniki Humanistyczne” 2005, t. 53, z. 7.

Блінава Э., Мяцельская Е., *Беларуская дыялекталогія*, Мінск 1969.

Генезіс паўднёва-заходніх беларускіх гаворак [w:] *Лінгвістычная геаграфія і групойка беларускіх гаворак*, Р. І. Аванесаў (red.), Мінск 1968.

Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, Мінск 1963.

⁶⁵ 1918, s. 68-69; 1929, s. 103; 1943, s. 78; Т. П. Ломтев, тамсама, s. 120; В. М. Сіўковіч, тамсама, s. 177. (С) і (Л) у табліцы гэта скарачэнні ад прозвішчаў аўтараў.

⁶⁶ П. Сцяцко, тамсама, s. 81.

- Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І., *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 2, Мінск 1968.
- Ломтев Т. П., *Грамматика белорусского языка. Пособие для университетов педагогических институтов*, Москва 1956.
- Пастанова Савета Народных Камісараў БССР № 1312, 26 жніўня 1933 г., Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу*, [w:] *Прадакол № 26 пасяджэння Савету Народных Камісараў Беларускай ССР 25 жніўня 1933 г., г. Менск*, s. 26-27, Нацыянальная акадэмія навук, Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Я. Коласа, АДДЗел рэдкай кнігі.
- Правапіс беларускай мовы. Зацверджаны Прэзідыумам Беларускай Акадэміі Навук і Калегіяй Народнага Камісарыята Асветы БССР*, Менск 1934.
- Сіўковіч В. М., *Сучасная беларуская мова. Даведнік*, Мінск 2005.
- Станкевіч С., *Русіфікацыя беларускае мовы ў БССР*, Мінск 1994.
- Сцяцко П., *Культура мовы*, Мінск 2002.
- Taraszkiewicz B., *Biélaruskaja hramatyka dla szkół*, Wilnia 1918.
- Тарашкевіч Б., *Беларуская граматыка для школ*, Нью-Ёрк 1992, перавыданне з 1929 г.
- Тарашкевіч Б., *Беларуская граматыка*, выданьне шостае, Менск 1943 дапаўнены зрабілі: А. Адамовіч, А. Лёсік і К. Шкўцька.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 тамах*, Мінск 1979.